

Azər TURAN (ƏBİLOV)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
turana_1963@mail.ru

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN I TÜRKOLOJİ QURULTAYA TƏQDİM ETDİYİ “QƏRBİN İKİ DASTANINDA TÜRK”

Açar sözlər: türkoloji qurultay, Qərb, Ə.Hüseynzadə, istiqlal, mifoloji

Key words: Turkology congress, West, A.Huseynzade, independence, mythological

Ключевые слова: тюркологический конгресс, Запад, А.Гусейнзаде, независимость, мифология

Əli bəy Hüseynzadə 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-na qədər I Türkoloji Qurultayın bütün iclaslarında iştirak edib. Türkoloji Qurultayla bağlı nadir gündəlik qeydlər yazıb. Martın 6-da Türkoloji Qurultayın son iclasında Fuad Köprülü, Oldenburq, F.F.Mentsellə yanaşı, Əli bəy Hüseynzadə də məruzə edib. Hüseynzadənin məruzəsi stenogramaya əlavə edilməsə də, “Qərbin iki dastanında türk” əsəri qurultaydakı məruzəsinin mətni olaraq həmin günlərdə Bakıda nəşr olunub. “Türkiäi (türcologie) qurultay qapandı. Şimdi bənim söylədiklərim daha təfəsilatlı olaraq bir kitab şəklində təb olunacaqdır” (Ə.Hüseynzadənin ailəsinə yazdığı məktubdan).

“Qərbin iki dastanında türk” XX yüzil türkoloji düşüncənin nadir örnəklərindən biridir. Əli bəy Hüseynzadə “Qərbin iki dastanında türk” risaləsində yenə də ənənəvi üslubuna sadıqdır. Bir risalə yazıb ki, bir neçə risalə kimi oxumaq mümkündür, həm siyasi, həm estetik, həm də elmidir. Erudit zəka bu əsərdə də öz işini görüb. Amma əfsus ki, “Qərbin iki dastanında türk”ün türkolojidəki yeri hələ də müəyyənləşdirilməyib, yaxud yetərincə etiraf olunmayıb.

...1969-cu ildə Hilmi Ziya Ülken bildirirdi ki, “Burada tarixi şəxsiyyətlərin zaman və yer dəyişdiyini Əli Turan işarət etmirsə də, bu zəttən həmmən anlaşılıyır... Əli Turanın burada türk istiqlal savaşına işarət etdiyi meydandır” [1, s.8].

Ancaq Hilmi Ziyanın dediklərindən qabaq Hüseynzadənin özü bu işarəti vermişdi: “Dərvişin qeyrət ilə, guya, Səlahəddin Əyyubinin vüqat və mücahidatını xəbər vermək istəyən böyük italyan şairi, eyni zamanda, adətən bir peyğəmbər kibi zamanımızda, gözlərimizin önündə cərəyan etmiş və etməkdə bulunan vəqayeyi xəbər vermiş oluyor” [2, s.439].

Amma bu sözlər 1926-cı ildə deyil, 1923-cü ildə yazılıb. Çünki 1926-cı ildə Bakıda nəşr olunsa da Torkvato Tassodan tərcümə etdiyi və “Qərbin iki dastanında türk”ə daxil edilmiş parça və yuxarıdakı qeydlər 1923-cü ildə “İctihad” dərgisində dərc olunmuşdu.

Bu sətirlər isə Sadıq bəy Ağabəyzadənin Parisdən İstanbula – Əli bəyə yazdığı 1923-cü il 1 iyun tarixli məktubundandır: “Həqiqətən Süleyman şahla bağlı epizod qeyri-adi dərəcədə Türkiyədəki son hadisələrə uyğun gəlir”.

Son hadisələr isə İstiqlal Savaşıdır.

Səməd Ağaoğlunun xatirələrinə istinadən düşünürəm ki, “Qurtarılmış Qüds”dən “İctihad”da dərc olunan hissəni Əli bəy Hüseynzadə 1918-ci ildə Azərbaycanda tərcümə edib [3, s.82].

...O. Bayramlı yazır ki, “Əli bəy Hüseynzadə haqqında yazılan tədqiqatlarda əsərin yalnız adı çəkilmişdir. Onun ideya və məzmunu barədə bir kəlmə danışılmamışdır” [4, s.45].

Amma danışılmışdı. 1927-ci ildə “Günəş” dərgisinə verdiyi müsahibədə onun nə üçün, hansı məqsədlə yazılması ideyasına Əli bəy Hüseynzadənin özü aydınlıq gətirmişdi. Məqsəd sırf elmi, türkoloji səciyyə daşıyırdı. Digər tərəfdən, yuxarıda da xatırladığımız kimi, Hilmi Ziya Ülken 1969-cu ildə çap etdirdiyi “Türkçülüyn və türk sosializminin babası Əli Turan” məqaləsində “Qərbin iki dastanında türk” kitabı üzərində ayrıca dayanmışdı.

Onu 1918-1920-ci illər arasında Azərbaycanda baş vermiş hadisələrə Hüseynzadənin münasibəti kimi təfsir edən alimlərimizlə mübahisə etmək niyyətində deyiləm. Amma, illah da Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən “Qərbin iki dastanında türk”ün məhz bu kontekstdə düşünüldüyü qənaətinə də etibar edə bilmirəm. Niyə? Məsələn, Əli bəy “Luziada”nın yeddinci nəğməsinin 79-cu bəndindən bir parçanı sitat gətirib. Bu parçada Kamens taleyindən şikayət edir. Marsın zülmünü xatırladır: “Göy dənizlərin məhalikinə, gah qəddar Mərrixin məzaliminə məruz qalıyorum” [2, s.413]. O. Bayramlı bu cümlədəki “Mərrix”i “Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə işarə” [4, s.110] kimi yozur. İnandırıcı deyil. Çünki Yunan mi-

folojisində müharibə ilahı hesab olunan Marsla-Mərrixlə, Hüseynzadə əgər Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə işarə edibsə, o zaman “göy dənizlərin təhlükəsi” ilə də hansısa imperiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə işarə etməli deyildimi?

Yaxud, “Portəgizi təsis edən zatın bir macar (yəni bir turani) olduğudur” – ifadəsinin də keçdiyi mətn Əli bəyin kitabında aşağıdakı kimidir:

“Melind hökmdarına xitabən, Qama Avropaya dair coğrafi bəzi məlumat verdikdən və “sevgili və məsud vətəni olan Luzitaniyayı bütün Avropanın “baş məqamında” gördüyü İspaniyanın ta təpəsinə çıxardıqdan sonra, Portəgizi təsis edən gənc Henri ilə onun oğlu Kral birinci Alfonsdan başlayaraq Afrika və hind səfərini əmr və təhiyyə edən kral Manuele qədər Portəgiz tarixinin ən mühüm vəqayeyini hekayə ediyor. Bu hekayədən şayani-diqqət bir şey öyrəniyoruz ki, o da Portəgizi təsis edən zatın bir macar (yəni bir turani) olduğudur.

“Luziada”nın 3-cü və 8-ci fəslində buna dair məlumat vardır. 8-ci fəslə nəzərən: hinddə Kalikut şəhərində Pol Qama hindli nazirə Katuala Portəgiz bayraqlarında görünən rəsmləri və təsvirləri tərif edərkən Henri haqqında şu yolda izahat veriyor:

...“Bir də bayrağımıza ətfi-nəzər buyurunuz: bu, bizim ilk krallarıımızın şanlı babasıdır, hər nə qədər əcnəbilər onun Loranda təvəllüdündən bəhs ediyorsə da, bizcə, o bir macardır...”

Demək oluyor ki, bu xüsusda başqa bir fikir təqib edən əcnəbi müvərrixlər varsa da, Portəgizin milli şairi krallıq müəssisinin macar olduğuna qənaətinədir” [2, s.418].

“Azərbaycan məsələsi” kontekstində isə O. Bayramlı mətni belə təfsir edib:

“...Əli bəy Hüseynzadə Henrixin macar mənşəyindən söhbət açmaqda Rusiya imperiyasını təsis edən Mixail Fyodoroviçin alman mənşəli olmasına işarə edir. Romanovlar qədim boyar ailəsi olan Koşkinlərin bir tərəfini təşkil edir. Tarixi mənbələrə görə, böyük knyaz İvan Kalita zamanında (XIV əsrdə) Moskvaya Prussiyadan şöhrətli, tanınmış bir şəxs gəlir. Moskvalılar ona Andrey Kabula adını vermişdilər. Onun oğlu Fyodor Koşkindən “koşkinlər” nəslinə törəyir. Koşkinlər XIV-XV əsrlərdə Moskvada, sarayda mühüm mövqə qazanırlar. Koşkinlər nəslindən olan boyar Roman Yuryeviç Zaxarin nəslindən Romanovlar ailəsi törəyir” [4, s.110].

Əgər Əli bəy Avropada türk izini arayırsa, bunun knyaz İvan Kalitaya, Prussiyalı tanınmış şəxsə, Koşkinlər nəslinə, Romanovlar ailəsinə nə dəxli?

Təqdim olunan parçanın mahiyyəti isə, heç şübhəsiz, "Bu hekayədən şayani-diqqət bir şey öyrəniyoruz ki, o da Portəgizi təsis edən zətin bir macar (yəni bir turani) olduğudur" cümləsindədir.

"Azərbaycan məsələsi" kontekstində O. Bayramlının belə bir açıqlaması da var:

"...Mehdi-zühurum. İslam dininə görə şəhid olan on ikinci imam Mehdi Sahibzəmanın zühur olacağına işarədir" [4, s.116].

Əsərdə isə Mehdi-nin zühuruna dair heç bir işarə yoxdur. Şərhi, sadəcə, məndəki sözü yanlış oxumuşdur. Belə ki, "Mən məşhur Qanq Nəhriyəm, həqiqi məhdi-zühurum səhəyi-səmadır. Rəfiqim olan mülk də Hind nəhridir ki, mənbəyi nəzərgahın bulunan şu dağın üzərindədir" [2, s.421]. "Məhdi-zühurum" meydana çıxdığı ocaq, qaynaq, beşik anlamına gəlir ki, bunun da izahı Hind mifologiyəsindədir. Hind mifik təsəvvürlərinə görə, Qanq çayı öz mənbəyini göylərdən – cənnətdən götürür. Yəni Qanq çayının məhdi-zühuru asimandır. Hind nəhrinin mənbəyi isə Tibet dağlarıdır və s.

Bizcə, "Qərbin iki dastanında türk"ün siyasi motivləri ilə yanaşı, əsasən onun türkoloji məhvərinə nəzər yetirmək daha uyğun olardı.

"Qərbin iki dastanında türk" Avropa ədəbiyyatında türk izlərini zərəbinlə axtaran Ə.B. Hüseynzadənin elmi ideallarının yazısı, türk humanitar düşüncəsinin gələcək istiqamətlərini müəyyənləşdirən əsəridir.

"Qərbin iki dastanında türk" XVI əsrdə yazılmış iki ədəbi abidədə, daha doğrusu, Qərb mədəni fikrində türk amilinə yanaşmanın üsullarını tədqiq edir. Və ədəbi abidələrə müqayisəli yanaşma metodunu da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına ilk dəfə Əli bəy Hüseynzadə bu əsəri ilə təklif edir.

"Bejnəlmiləl ədəbiyyatdan türkcə dair "Müntəxəbatı-ədəbiyyə" (Albom xrestomati) vücuda gətirilməsi lüzumu" Əli bəy Hüseynzadənin Türkoloji Qurultayda irəli sürdüyü çox ciddi filoloji təkliflərdən biri kimi anlaşılmalıdır.

Yuxarıda xatırlamışdıq. 1927-ci ildə Türkiyənin "Günəş" dərgisində "Müdərrislər qovğasına dair" Əli bəy Hüseynzadə ilə müsahibə dərc olunub.

"Köprülüzadə Fuad bəylə tarix-hüquq müdərrisi Yusuf Ziya bəy arasındakı elmi ixtilafa dair pək qiymətli alimlərimizdən Hüseynzadə Əli bəylə məcmuəmiz naminə bir mülaqat yapmaya qərar verdik. Hüseynzadə Əli bəy qədər bu bəhədə söz söyləmək səlahiyyətinə haiz olan kimsə yoxdur... Hüseynzadə Əli bəy türkcü bir alim, alim bir türkcü, qədim lisanlara vaqif bir mütəvəhhir, pək yüksək bir elm və ədəbiyyat adamıdır. Vüqufi, tədqiqatı, tədəbbəti çox elmi bəhslərdə bizi tənvir və irşad edəcək ən əmin bir mənbədir..." [5, s.14].

Müzakirə olunan və Əli bəyə istinadən aydınlaşdırılması istənilən məsələ isə Orta Asiyada Yunan mədəniyyətinə oxşar bir mədəniyyətin mövcudluğu ilə bağlı idi. Həmin müsahibədə, əsasən, Köprülüzadə Fuad bəyin tərəfində olduğunu bəyan edən Əli bəy iştiaq, yəni etimoloji məsələlərinə də toxunmuş, bunun elmdə yayındırıcı bir məsələ olduğunu xatırlatmış, sonda isə söhbəti "Qərbin iki dastanında türk"ün üzərinə gətirmişdi:

"Bundan nəşidir ki, Bakı konqresi münasibətilə Bakıda nəşr etdiyim "Qərbin iki dastanında türk" risaləsinin başında:

"– Klassik ədəbiyyatda, məsələn "İliada"da və "Eneida"da türk izləri görünmür" demişdim və türk izlərini "Luzia" ilə "Qurtarılmış Qüds"dən etibarən arayıb ortaya çıxarmışdım" [5, s.15].

"Qərbin iki dastanında türk" Türkiyə türkolojisinin həqiqi mənada böyük çarpışmalar, bəlkə də böhranlar dövründə qələmə alınmış. Əsasən Yusuf Ziya Özərin təmsil etdiyi cərəyan – Adəmdən başlamış Misir fironlarına qədər, yunanların əsl-nəsəbindən tutmuş dünyada mövcud olan hər şeyin türk başlanğıcını iddia edən kəsimlə sırf elmə dayanan və Fuad Köprülünün öncüllük etdiyi alimlər arasında qızğın mübahisələrin getdiyi bir dövrdə, daha doğrusu, ondan bir neçə il əvvəl Əli bəy Hüseynzadə "Qərbin iki dastanında türk" əsərini yazmışdı. Və Əli bəyin təklif etdiyi prinsipləri dörd il sonra Atatürk "Türk Tarix Tezi"nin yaradılması ilə bağlı ideyanı ortaya qoymaqla ümumtürk tarixşünaslığının ana xətti kimi bəirləmişdi.

"Qərbin iki dastanında türk"ün istər Türkiyə, istərsə də Azərbaycan tarixşünaslığında həm o dövrdə, həm də indi məhz bu baxımdan diqqətə alınmaması, hələ də Əli bəy Hüseynzadənin universal şəxsiyyətinin, elm aləmində kimliyinin tam aydınlığı ilə görünməsinə, bilinməsinə əngəl olmaqdadır.

Əli bəy Hüseynzadənin "Qərbin iki dastanında türk" əsərində təqib etdiyi qayə türk məsələsidir. Dünya üçün türk kimdir? Dünya ədəbiyyatında türk izləri nə vaxtdan görünməyə başlayır?

1926-cı ildə əsərin ilk səhifəsində, 1927-ci ildə isə Orhan Seyfiyə verdiyi müsahibədə Əli bəy "Homerdə, Vergilidə türk yoxdur", – deyə yazsa da, otuzuncu illərin ortalarında yenidən adlarını çəkdiyi antik müəlliflərə qayıdırdı. Homerdən "Troya pərisinin hekayəti"ni, Vergilidən "Troyanın son gecəsi Eneyin başından keçənlər"i tərcümə edirdi. Deməli, Homerdə, Vergilidə Troyadan – Çanaqqaladan, etrusklardan nişanələr tapmışdı. Hüseynzadə üçün belə fərqləndirmələr ciddi əhəmiyyət daşıyırdı. Təbəssüm dolu gözləriylə dünyanın hansı tərəfinə boylanırdısa, orada mütləq mənada tarixin bağrına basılmış türk damğasını, türk izini axtarırdı. Çünki o, 1905-ci ildə Amerika qızıldərililərinin məşəyi barədə məqa-

lə yazan, Kentavr obrazının türk olduğunu xatırlatmağa ehtiyac duyan, 1920-ci illərdə Yusuf Ziya, Rəşid Qalib, Şövkət Əziz Kansu kimi Türkiyə alimlərinin qaldırdığı məsələlər barədə hələ 1905-ci ildə "Elmi-əlsineyiqiyasiyyədən bir nəbzə"ni qələmə alan Hüseynzadə idi. 1907-ci ildə hardansa yadına düşmüşdü ki, "Müvərrixi-şəhir Karamzin, ədibi-şəhir Turgenev, şairi-şəhir Derjavın, üdəbadan Radişsev, Bulqakov, Çomina xanım, elmi-iqtisad üləmasından Toqan Baranovski və bir çox sairələri hər türk və tatar nəslindən (bəzisi tatar xanları nəslindən) bulduqları kibi məşhur şair Jukovskinin də validəsi osmanlı türklərindəndir... Bunlardan Derjavın Bəhram Mirzənin əhfadından olub Böyük Katerina dövründə rus şüərasının sərəfrazı (Əli bəyin bu məqaləsindən dörd il sonra, 1911-ci ildə "Türk Ocağı"nda Yusif Akçura eyni məzmunlu konfrans keçirdi – müəllif.) idi" [6, s.142]. 1915-ci ildə Alman muzeylərindən birində Orta Asiyadan Berlinə aparılmış heykəllərlə, freskalarla maraqlanmışdı. Asya-yi-Vüstada heykəl sənətinin, freskalarının antik yunan heykəlləri, freskaları ilə eyniyyət təşkil etdiyini görüb heyrətlənmişdi. 1926-cı ildə isə ilk dəfə Qərbin iki ədəbi abidəsində, hətta düşmən kimi qəbul edilsələr belə, türkün varlığını kəşf edib onu qətrə-qətrə izləmişdi. Ömrünün sonuna qədər də bu duyğularla yaşadı. 1927-ci ildə diqqətini hər b ilahı Areslə Marsın adlarındakı "Ar" kökünə yönəltdi. Ar-Ər müsabihətini, uyğunluğunu görüb sevindi. 1930-cu illərdə Yunan mifologiyasındakı atas ilahəsi Hestia isminin etimologiyasını türkcə İsti anlamında şərh etdi. Çünki Əli bəy Hüseynzadə dünyanı türkün evi kimi dərk edən bir mütəfəkkir idi və gənclik çağlarında bu yolda, hətta ifrata varmaqdan belə çəkinməmişdi. Mifologiyə hədsiz bağlılığının kökündə də irqinə, daşdığı qana, mənsub olduğu millətə bəslədiyi sonsuz sevgisi tüğyan edirdi. Türkün izini həm Yerdə, həm də Göydə axtaran Hüseynzadə son nəticədə yenə də elmə əsaslanan yolun daha uyğun olacağını bəyan edirdi. Başqa sözlə, həm Yusuf Ziyayı vəcdə gətirir, həm də Fuad Köprülünün əsaslı qənaətlərinə dayaq dururdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Hilmi Ziya Ülken. "Türkçülüğün ve Türk Sosializminin Babası Ali Turan" "Yeni İnsan" dergisi, sayı 84, 1969.
2. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2007.
3. Ağaoğlu Samet. Babamın Arkadaşları. İstanbul, 1969.
4. Əli bəy Hüseynzadə. "Qərbin iki dastanında türk". "Ağrıdağ", Bakı, 1998.
5. Orhan Seyfi. Müderrisler kavgasına dair" Ali bey Hüseynzadə ilə mulakat. Güneş. 15 nisan 1927, sayı: 8.
6. Turani. Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi. "Füyuzat", 1907, № 9.
7. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı, "Elm və təhsil", 2017.

Azer Turan (Abilov)

"TURK IN TWO EPOSES OF WEST" PRESENTED BY ALI BEY HUSEINZADE TO THE FIRST TURKOLOGY CONGRESS

Summary

In the article is dealt with the work "Turk in two eposes of West" by Ali bey Huseinzade – a founder of national and turanism ideology, which was not extensively studied. The work "Turk in two eposes of West" by Ali bey Huseinzade making a report with Fuad Korpulu, Oldenburg, F.F.Menstell at the first Turkology congress held in Baku, has been published as a report. In the article main ideas of the work become a object of study on the basis of substantial facts, and explained current results from the polemic aspect in this direction.

Азерб Туран (Абиллов)

ДОКЛАД АЛИ БЕКА ГУСЕЙНЗАДЕ «ТУРОК В ДВУХ ДАСТАНАХ ЗАПАДА», ПРЕДСТАВЛЕННЫЙ НА I ТЮРКОЛОГИЧЕСКОМ СЪЕЗДЕ

Резюме

В статье говорится о мало распространённом произведении основоположника национальной идеологии и концепции туранизма Али бека Гусейнзаде «Турок в двух дастанах Запада». Текст этого произведения, изложенного Али беком Гусейнзаде на I Тюркологическом конгрессе, проводившемся в Баку в 1926 году, наряду с Фуадом Кёпрюлю, С.Ольденбургом, Ф.Ф.Менцелем, позже был издан в качестве доклада.

Предметом анализа в статье является идейная направленность произведения, подтверждённая аргументированными фактами; в полемическом аспекте разъясняются заключения, имеющиеся в науке в этом направлении.